

УДК 371.3:494.3:894.341

Мусаева Венера Инятовна, Эдилбекова Мадина Арслановна, Мухамадинова Назима

И.Арабаев атындагы КМУнун педагогика факультетиндеги кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын профессору, п.и.д.,

И.Арабаев атындагы КМУнун педагогика факультетиндеги кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын магистранты

Мусаева Венера Инятовна, Эдилбекова Мадина Арслановна, Мухамадинова Назима

к.э.н., профессор кафедры технологии преподавания кыргызского и русского языков педагогического факультета Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева,

Магистрант кафедры технологии кыргызского и русского языков педагогического факультета Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева

Musaeva Venera Inyatovna, Edilbekova Madina Arslanovna, Mukhamadinova Nazima

Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Technology of Teaching the Kyrgyz and Russian Languages of the Pedagogical Faculty of the Kyrgyz State University named after I. Arabaeva,

Master student of the Department of Technology of the Kyrgyz and Russian Languages of the Pedagogical Faculty of the Kyrgyz State University. I. Arabaeva

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНАН СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮН ОКУТУУДА МАКАЛДАРДЫН МИСАЛЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ, ЖАЗУУ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮ

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НА ПРИМЕРЕ ПОСЛОВИЦ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

DEVELOPMENT OF ORAL AND WRITTEN SPEECH OF STUDENTS ON THE EXAMPLE OF PROBLEMS WHEN LEARNING PARTS OF SPEECH IN THE KYRGYZ LANGUAGE LESSONS

Аннотация: макалада орто мектептин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутууда макал-лакаптардын мисалында окуучулардын оозеки жана жазуу кебин, сөз байлыгын өстүрүү тууралуу ой-пикирлер сунушталды. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда, айрыкча, сөз түркөмдөрүн окутуу процессинде этнопедагогикалык багыттагы элдик макалдарды дидактикалык окуу материалы катары кенири пайдалануу аркылуу окуучулардын оозеки жана жазуу кебин, кеп ишмердүүлүгүн байытуунун жол-жоболору камтылды.

Аннотация: В статье рассматриваются общие вопросы развития устной и письменной речи учащихся начальных классов с использованием народных пословиц при обучении частей речи по кыргызскому языку. А также даны некоторые приемы которые при помощи народных пословиц при обучении частей речи по кыргызскому языку развивать устный и письменный речи, и речевой деятельности учащихся.

Annotation: The article discusses general issues in the development of speech in primary school students using folk proverbs when teaching parts of speech in the Kyrgyz language. And also some techniques have been given which, with the help of folk proverbs, when teaching parts of speech in the Kyrgyz language, develop oral and written speech, and the speech activity of students.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, оозеки кеп, жазуу кеп, сөз өстүрүү, сөз түркөмдөрү, элдик макалдар, кеп ишмердүүлүгү, угуу, окуу, сүйлөө, жазуу.

Ключевые слова: кыргызский язык, устной и письменной речи, развитие речи, части речи, народные пословицы, чтение, речевой деятельность, чтение, говорение, письма.

Keywords: speech development, parts of speech, folk proverbs, Kyrgyz language, reading, speech activity, reading, speaking, letters.

Орто мектептин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуу жаатында буга чейин И.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Нааматов, К.Бакеевден баштап [7,8,9], андан бери С.Кудайбергенов, Э.Бердибаев, Б. Рысбекова, К. Сартбаев, Б.Үмөталиева [10,11] жана башкалар тарабынан бир катар изилдөөлөр жүргүзүлүп келгендиги анык. Ошону менен бирге эле аталган аалымдар башталгыч класстарда кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүн окутуу жаатында да өздөрүнүн эмгектерин калтырышкан десек болот.

Ошол алгачкы окуу китептерин атайын архивден алып карап көрсөк [7,8,9], көпчүлүк учурда окуу материалы балдарга жеткиликтүү, түшүнүктүү болуусу үчүн элдик этнопедагогикалык багыттагы, мисалы, элдик жомоктор, табышмактар, жаңылмачтар, макал-ылакаптар дидактикалык окуу материалы катары кеңири пайдаланылгандыгына күбө болдук.

Учурдагы башталгыч мектепте билим берүүнүн стандартынын талаптарына ылайык түзүлгөн башталгыч мектептин 1-4-класстары үчүн окуу программасында [1,2,3] башталгыч мектептин кыргыз тилинин окуу курсунун мазмундук багыттары буга чейин белгилүү болгон дидактикалык принциптерди, атап айтсак, системалуулук, ырааттуулук, уланмалуулук, жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга карай, илимийлүүлүк, жеткиликтүүлүк ж.б. у. с. талаптарды эске алуу менен түзүлгөндүгүн жана ошого ылайык окуу сааттары бөлүштүрүлүп окутулуп келе жаткандыгын белгилемекчибиз [1,2,3].

Ошонун ичинде сөз түркүмдөрү да бардык класстарда ырааттуу жайгаштырылып, ага атайын сааттар бөлүштүрүлүп окутулуп келет. Окуу программасында [3] жайгаштырылган окуу материалдарынын мазмундук багыттарын жана ага карата бөлүштүрүлгөн сааттардын көлөмүн талдап көрсөк, төмөндөгүдөй:

1-класста жыл бою жалпы 245 саат:

- Жумасына 7 сааттан:
- Сабат ачууга – 3 саат
- Жазууга – 3 саат
- Окууга – 1 саат

Жалпыга белгилүү болгондой, 1-класстын 1-жарым жылдыгындагы алгачкы 1-2-чейректеринде алиппе окутулуп, ал кыргыз алиппесинин негиздөөчүсү тунгуч окумуштуу И.Арабаевдин [7]илимий системасы боюнча үч баскычтан турат:

- 1) алиппеге чейинки мезгил;
- 2) алиппе мезгили;
- 3) алиппеден кийинки мезгил.

Алиппеден кийинки мезгилде башталгыч мектептин кыргыз тили окуу курсунун фонетикалык жана грамматикалык материалдары окутулуп башталат. Мында окуучулар, алгач, кыргыз тилинин тыбыштык системасы тууралуу окуп-үйрөнүшөт. Мисалы кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы үндүү тыбыштар, созулма үндүүлөр, үнсүз тыбыштар, каткалаң үнсүздөр, түгөйлүү тыбыштар, йоттошкон тыбыштар, орус тилинен кирген тамгалар ж.б.у.с.

Ал эми 1-класстын 2-жарым жылдыгындагы 3-4-чейректеги окуу мөөнөтү - январь, февраль, март, апрель, май айлары болуп саналаары белгилүү. Мына ушул мезгилдеги окуу материалдарынын мазмуну жана көлөмү төмөнкүдөй

**1-класстын 2-жарым жылдыгындагы 3-4-чейректеги окуу материалдары
2-жарым жылдыкта жалпы 52 саат, Жумасына 3 сааттан**

- Жаңы окуу материалдарын үйрөнүүгө жана бекемдөөгө – 41 саат
 - Чейректик кайталоого – 4 саат
 - Жылдык кайталоо 2 саат
 - Муун жана сөздүк, жылдык жат жазууга - 5 саат
- Бизге белгилүү болгондой, 3-чейректин убактысы узак болгондугуна байланыштуу 52 сааттын 31 сааты 3-чейрекке, ал эми 21 сааты 4- чейрекке таандык [3].

**3-4-чейректеги окуу материалдары жана сааттардын өлчөмү
3-чейректе – 31 саат**

- Жаңы окуу материалдарын үйрөнүүгө жана бекемдөөгө – 27 саат
- Чейректик кайталоого – 2 саат
- Тамга, муун, сөздүк жат жазууларга - 2 саат

4-чейректе – 21 саат

- Жаңы окуу материалдарын үйрөнүүгө жана бекемдөөгө – 14 саат
- Чейректик жана жылдык кайталоого – 3 саат
- Муундук жана сөздүк жат жазууларга - 4 саат

3-чейректеги окуу материалынын мазмундук багыттары алфавит, тыбыш, тамга жана сөздү камтыса [3], 4-чейректеги окуу материалынын мазмундук багыттары сүйлөм жана сүйлөө маданиятын камтып турат [3]. 1-класста окуу жылынын аягында окуучуларга сунушталган жазуу үчүн тексттердин көлөмү 40 сөздөн туруусу зарыл.

**2-класстагы окуу материалынын мазмундук багыттары жана сааттардын өлчөмү
2-класста жыл бою 105 саат, жумасына 3 сааттан**

- Жаңы окуу материалдарын өздөштүрүүгө жана бекемдөөгө – 81 саат
- Жазуу, талдоо иштерине - 12саат
- Кайталоо, бышыктоого 12 саат
- 2-класстагы окуу материалынын мазмундук багыттары фонетика, грамматика, жазуу эрежелери жана кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү болуп саналат.

3-класстагы окуу материалынын мазмундук багыттары жана сааттардын өлчөмү

3-класста жыл бою 105 саат, жумасына 3 сааттан

- Жаңы окуу материалдарын өздөштүрүүгө жана бекемдөөгө – 84 саат
- Жазуу, талдоо иштерине - 12саат
- Кайталоо, бышыктоого 9 саат

3-класстагы окуу материалынын мазмундук багыттарын, негизинен, сөз түркүмдөрү камтып турат. Алгач, 2-класста өтүлгөндөрдү кайталоо 9 саат жана сөздүн бөлүктөрү 7 саат окутулгандан кийин сөз түркөмдөрү окутулуп-үйрөтүлөт.

3-класстагы сөз түркүмдөрү боюнча окуу материалынын мазмундук багыттары жана сааттардын өлчөмү

3-класста сөз түркүмдөрүнө жалпы 55 саат бөлүнгөн

- Зат атооч – 18 саат
- Сын атооч – 10 саат
- Сан атооч – 9 саат

- Ат атооч – 9 саат
 - Этиш – 6 саат
 - Сөз тизмеги – 3 саат
- 3-класста 4-чейректин аягында сүйлөмгө – 12 саат, байланыштуу сүйлөөгө машыгуу, көнүгүүгө – 5 саат ыйгарылган.

4-класстагы сөз түркүмдөрү боюнча окуу материалынын мазмундук багыттары жана сааттардын өлчөмү

- 4-класста жыл бою 103 саат, жумасына – 3 сааттан
- Жаңы окуу материалдарын өздөштүрүүгө жана бекемдөөгө – 83 саат
- Жазуу, талдоо иштерине - 12саат
- Жылдык кайталоо, бышыктоого 8 саат

4-класстагы сөз түркүмдөрү боюнча окуу материалынын мазмундук багыттары жана сааттардын өлчөмү

4-класста сөз түркүмдөрүнө жалпы 42 саат

- Зат атооч – 10 саат
- Этиш – 5 саат
- Сын атооч – 7 саат
- Сан атооч – 5 саат
- Ат атооч – 8 саат
- Тактооч – 4 саат
- Сырдык сөздөр – 1 саат
- Тууранды сөздөр – 2 саат

4-классты аяктаган окуучу көчүрүп жазуу иштерин катасыз таза жазуунун эрежелерин сактап аткарууга жана 70-80 сөздөн турган тексттерди угуп жазууга үйрөнүүсү зарыл. Жогорудагы айтылып өткөндөй, ошондой эле, таблицалардан да көрүнүп тургандай, дидактикалык принциптердин негизинде сөз түркөмдөрү боюнча окуу материалдары, негизинен, 3-4-класстарда басымдуулук кылат.

Демек, мугалим кыргыз тили сабагында сөз түркүмдөрүн окутуу процессинде элдик макалдарды колдонуу менен балдардын сөзүн өстүрүүдө, алгач, макал деген эмне дегенди чечмелөөсү шарт. «.. кылымдар карыткан кыргыз элинин практикалык турмуштук тажрыйбасынан улам эл тарабынан жыйналып келген таалим-тарбиялык зор мааниге ээ туруктуу сөз айкаштары макал деп аталат, анын автору – эл болуп саналат...» деген сыяктуу. Мугалим сөзсүз түрдө, инсанга багыттап окутууну жетекчиликке алуу менен маалымат айтуу, кайталоо, бышыктоо менен бирге эле изденүү, изилдөө, чыгармачылык ыкмаларын пайдаланып, ар бир окуучу менен жекече иштөөсү ыңгайлуу. Программага [3] таянуу менен төмөнкүдөй темаларды өтүүдө элдик макалдарды кеңири пайдалана алат:

3-класста сөз түркүмдөрүн окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Жандуу жана жансыз заттардын атын билдирген зат атоочторду окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Жекелик жана көптүк сандагы зат атоочторду окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Энчилүү аттарды окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Зат атоочтун жөндөлүшүн окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Сын атооч жана анын түрлөрүн окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Сан атоочту окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Ат атоочту окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Этишти окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Зат атооч менен этиштин, сан атооч менен зат атоочтун, сын атооч менен зат атоочтун, сан атооч, зат атооч менен сын атоочтун, сан атооч, зат атооч менен этиштин айкалышып келүүсүн окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

4-класста сөз түркүмдөрүн окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Зат атоочтун көптүк санда өзгөрүшүн окутууда эмгек темасындагы элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Зат атоочтун жөндөлүшүн окутууда таалим-тарбиялык элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Жөнөкөй жана татаал зат атоочту окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Зат атоочтун кепте колдонулушун окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Этиштин чактарын (келер чак, учур чак, өткөн чак) окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Этиштин кепте колдонулушун окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Жөнөкөй жана татаал сын атоочту окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Сапаттык жана катыштык сын атоочту окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Сын атоочтун кепте колдонулушун окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Жактама ат атоочту окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Жактама ат атоочтун жөндөлүшүн окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Зат атооч сөздөрдүн жакталышын окутууда элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары

Тактоочту окутууда эмгек темасындагы элдик макалдарды пайдалануу менен сөз өстүрүү жумуштары ж.б.

Бул чакан макалада биз алдыга коюлган проблеманы толук чечтик деп айта албайбыз, албетте. Бул тема тууралуу учкай гана сөз болду. Сөз түркүмү аркылуу сөз байлыкты кеңейтүү темасы кыргыз тилин окутуудагы орчундуу маселелерден болуп саналат. Ошондуктан, келечекте дагы бир катар илимий иштер аткарылышы шарт деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Башталгыч мектепте «Эне тилин» окутуу боюнча (1-4-класс) предметтик куррикулум.- Бишкек, 2010
2. Башталгыч билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. –Б.: 1996
3. Башталгыч класстардын программасы. Б.: 2013. Билим басма борбору. – 47б.

4. Сартбаев К., Рысбекова Б. Башталгыч класстын окуучуларын орфографиялык сабаттуулукка жана таза жазууга үйрөтүүнүн методикасы. Ф.: «Мектеп», 1967
5. Рысбекова Б., Сартбаев К. Сабат таблицасы.-Фрунзе: Мектеп,1983
6. Рысбекова Б. Алиппени окутуунун методикалык көрсөтмөсү.-Фрунзе: Мектеп,1983
7. Арабай уулу Э. Кыргыз алиппеси. Ташкент, 1924
8. Нааматов С. Алиппе. 1-басылышы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1931, -66б.
9. К.Бакеев Зат атооч жана аны окутуунун методикасы. Ф.: 1958.
10. С.Кудайбергенов Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу. Ф.: 1960. -71б.
11. Бердибаев Э., Рысбекова Б., Сартбаев К. Башталгыч класстардын кыргыз тилин окутуунун методикасы. - Ф.: 1978
12. Мусаева В.И. Алиппеге кадам. Окуу куралы. 5-7жаштагы мектепке чейинки курактагы бөбөктөр үчүн “Алиппе” Б.: ОсОО “Принт-экспресс”, 2018. – 138б.
13. Мусаева В.И. Тап-тап табышмак. Окуу куралы. Б.: 2016. Полиграфбумресурс
14. Мусаева В.И. Кыргыз элинин макал-лакаптары.Кыргызские народные пословицы и поговорки. Б.: Оптима технолоджис.2017. -102б.
15. Мусаева В.И. Алиппеге кадам // Окуу куралы. Б.: ОсОО “Принт-экспресс”, 2018. – 138б.
16. Мусаева В.И. Балдар риторикасы // Окуу куралы. Б.: Нур принт, 2018, - 486б.
17. Мусаева В.И. Жазуу маданиятын окутуунун теориясы менен методикасы // Окуу-методикалык курал. Б.: Транс Принт, 2018. -475б.
18. Мусаева В.И. Кеп маданияты: теориясы менен практикасы // Монография Б.: Транс Принт, 2018. -232б.
19. Мусаева В.И. Некоторые вопросы со словарями в процессе формирования культуры речи будущего учителя-педагога // Журнал. Екатеринбург, 2019, май. РИНЦ
20. Мусаева В.И. Кыргыз тили жана адабияты // Окуу-методикалык курал Б.: Алтын тамга, 2020, - 149б.
21. Мусаева В.И. Педагогика адистигиндеги студенттердин кыргызча кебин байытууда сөздүк менен иштөөнүн методикасы // Монография Б.: Алтын тамга 2019, -135б.
22. Мусаева В.И. Кеп маданияты жана стилистика // Окуу-методикалык курал Б.: Транс Принт 2020, - 213б.
23. Мусаева В.И. Көркөм окуунун практикumu боюнча сөз өстүрүүнүн теориясы жана методикасы // Окуу-методикалык курал Б.: Транс Принт 2020, - 74б.

Рецензия: п.и.д., профессор Добаев Кыргызбай Дүйшенбекович